

VI. DİNÎ YAYINLAR KONGRESİ

-İSLAM, SANAT VE ESTETİK-

(29-30 Kasım-01 Aralık 2013 / İSTANBUL)

Osmanlı Hat Literatürü

Doç. Dr. Fatih Özkafa

Selçuk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları
Bölüm Başkanı, (Hattat.)

ÖZET

Kur'an-ı Kerim'in en güzel şekilde yazılması gayretinden hareketle ortaya çıkıp gelişen hat sanatı ile ilgili olarak tatbikî sahada sayısız eser verilmişken, aynı zenginliği nazariyat veya tarihî malumat konularında görmek maalesef o kadar kolay değildir. Usta-çırak esasına bağlı meşk usûlüyle hat sanatının nesilden nesle aktarılması ve sağlam bir şekilde sürdürülen icazet müessesesi sayesinde bu sanat, her geçen asırda bir öncekine nispetle büyük gelişmeler katetmiştir. Osmanlı döneminde hat sanatıyla ilgili olarak kaleme alınmış olan eserlerin bir kısmı, tezhip, cilt gibi diğer Türk-İslam sanatları ve sanatkârları hakkında da malumat ihtiva etmektedir. Hattatların hayat hikâyeleri ve sanatkârlıkları, yazı malzemeleri, harflerin tarifleri hususunda bilgiler bulabileceğimiz bu tür kitaplar, zamanla başka müellifler tarafından geliştirilerek çoğalmıştır. Cumhuriyet sonrasında da bu tarz kitaplar neşredilmiştir. Son yıllarda ise gelişen baskı teknolojisi ile çok daha kaliteli kitap, dergi, katalog vb. neşriyat yapılmaktadır.

Anahtar kavramlar: Hat sanatı, hattat, Osmanlı, literatür, yayın.

1. Giriş

İslam yazısının kökeni ve gelişimiyle ilgili ilk kaynaklar Arapça olarak kaleme alınmış bazı eserlerdir. Bununla birlikte, İslam tarihi üzerine yazılmış etraflı kitaplardan bazılarında Arap yazısı ve hat sanatı üzerine bölümler de yer almaktadır. Konuyla ilgili malumatın bulunabileceği başlıca kaynaklar arasında şu eserler sayılabilir: Ebû Bekir es-Sûlî'nin eseri *Edebü'l-Küttâb*, Kalkaşendî'nin eseri *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, İbn Nedim'in eseri *el-Fihrist*, Belâzûrî'nin eseri *Fütûhu'l-Büldân* (*Ülkelerin Fetihleri*, çev.

Mustafa Fayda, Siyer Yay.), İbn Hallikân'ın eseri *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâi'z-Zaman* (çev. Rodoslu Muhammed Efendi), Ravendî'nin eseri *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sudûr* (çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları), Hattat İbn Mukle'nin eseri *Risale fi'l-Hatt ve'l-Kalem* ve Hattat İbnü'l-Bevvâb (Ali b. Hilâl)'ın eseri *Kaside-i Raîyye*.

2. Osmanlı Hat Literatürü

Osmanlı döneminde İslam sanatları ve sanatkârlar üzerine kaleme alınmış eser sayısı, diğer sahalardaki kaynakların sayısına nispetle oldukça azdır. Sanatın nazariyattan ziyade tatbikatla ilgili görülmesi ve usta-çırak ilişkisine dayalı bir gelenek sayesinde bu sanatların nesilden nesle aktarılması gibi âmiller, o dönemde İslam sanatlarıyla ilgili kitap sayısının fazla olmamasının temel sebepleri arasında sayılabilir.

Gelibolulu Mustafa Âlî (1008/1599) tarafından 1586 yılında yazılan *Menâkıb-Hünerverân* adlı eser, mukaddime, beş fasıl ve hâtimededen ibârettir. Yazı çeşitleri ve hattatlar hakkında genel bilgi verildikten sonra vahiy kâtipleri, Mushaf hattatları ve küfî hattı üzerinde durulmuştur. Daha sonra esatize-i seb'a (yedi üstad), ta'lik hattatları, çepnûvisler (divanî hattatları), mücellit ve müzehhipler hakkında açıklamalara yer verilmiştir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal tarafından yapılan tetkikat ile birlikte, İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmıştır (1926). İbnülemin, *Menâkıb-ı Hünerverân*'ın muhtelif nüshaları arasındaki farkları göstermiş ve kitabın müellifi Mustafa Âlî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler de ilâve etmiştir. (Serin, 1999: 303) Kitap, *Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları* adıyla, Müjgân Cumbur gözetiminde yayına hazırlanarak muhtelif yayınevleri tarafından birkaç kez yayımlanmıştır. (Resim 1)

Nefeszâde İbrahim (ö. 1060/1650) tarafından XVII. asırda İstanbul'da kaleme alınan *Gülzâr-ı Savâb* adlı eser, 1939 yılında Güzel San'atlar Akademisi Neşriyatı arasında Kilisli Muallim Rifat tarafından neşredilmiştir. (Resim 2) 119 sahife olan bu eser, hat sanatından söz ettikten sonra İbn Mukle ve Yâkût must'asimî gibi meşhur hattatlar, ayrıca Şeyh Hamdullah'dan itibaren 1650 yılına kadar yaşamış hattatlar hakkında kısa bilgiler ihtiva etmektedir. Kitapta, kağıt çeşitleri, mürekkep yapılışı, kalem ve kalemtıraşlar konusunda da bilgiler mevcuttur. (Serin, 1999: 304)

Suyolcuzâde Mehmed Necîb (ö. 1171/1757) tarafından Bâbü's-Saâde Ağası Muhasibi İsmail Ağa'nın teşvikiyle 1737 yılında kaleme alınan *Devhatü'l-Küttâb* adlı eser, bu tarihe kadar yaşamış hattatlar hakkında bilgiler ihtiva etmekte olup, *Gülzâr-ı Savâb*'ı tamamlayan bir çalışmadır. Yine Kilisli Muallim Rifat tarafından 1942 yılında İstanbul Güzel San'atlar Akademisi Neşriyatı (Resim 3) arasında yayımlanmıştır. (Serin, 1999: 304)

Müstakimzâde Süleyman Sa'düddin (ö. 1202/1788) tarafından XVIII. asırda kaleme alınıp 1928 yılında Tarih Encümeni Neşriyatı arasında İbnülemin Mahmud Kemal İnal tarafından neşredilen *Tuhfe-i Hattatîn* adlı eser (Resim 4-5), Osmanlı hat litera-

türündeki en önemli kaynaklardandır. Kitap 756 sahife olup, hat sanatı ve hattatlar üzerine kaleme alınan, o zamana kadarki en hacimli eserdir. Mukaddimesinde Besmele, Besmele'nin harfleri ve bunların manaları üzerine malumat verildikten sonra yazı ile ilgili 40 Hadis açıklanmış ve Peygamber Efendimiz (s.a.s.)'in ümmilik vasfı üzerinde durulmuştur. Sülüs, nesih, celi ve ta'lik yazan Türk, Arap, Farisî hattatlarından 2200 kişinin geniş biyografileri de bulunmaktadır. İbnülemin'in neşrinde, müellifin hayatı ve eserleri hakkındaki tetkikatı da yer almaktadır. (Serin, 1999: 304) Tuhfe-i Hattatîn, eski harflerle neşredilmiş olan son matbû eserdir. Ancak bu yayından sonra Lâtin harfleri ile bir baskısı yapılmamıştır. Kitapta, ebced hesabıyla tarih düşürülerek yazılmış pek çok mısra ve beyit de yer almaktadır.

Tuhfe-i Hattatîn'den sonra hat sanatıyla ilgili olarak İranlı Habîb (ö. 1311/1894) tarafından kaleme alınan *Hat ve Hattatân* adlı eser, Arap yazılarının menşei ve çeşitleri hakkında incelemeler ihtiva etmekte; ayrıca İran hattatlarından özellikle ta'lik yazanlar ile Türk hattatlarından sülüs ve nesih yazanlar hakkında bilgiler vermektedir. 1305/1887 yılında İstanbul'da Ebuzziya Matbaası tarafından basılan eser, Menâkıb-ı Hünerverân, Gülzâr-ı Savâb, Tuhfe-i Hattatîn gibi eserlerden faydalanılarak yazılmış; kitapta ayrıca bu tarihten sonraki hattatların seçerisine de yer verilmiştir. (Serin, 1999; 304)

İsmail (İsmayıl) Hakkı Baltacıoğlu (ö. 1398/1978) tarafından yazılan ve 1920'de Matbaa-i Âmire tarafından İstanbul'da neşredilen *Yazının Usûl-i Tedrisi* adlı eserde yazı hakkında genel açıklamalar yapıldıktan sonra yazı malzemeleri hakkında bilgilere ve muhtelif hat örneklerine de yer verilmiştir.

3. Cumhuriyet'in İlk Yarısındaki Önemli Yayınlar

İlk defa Cumhuriyet'ten sonra neşredilmiş olsa da müelliflerinin hayatlarının önemli bir kısmının Osmanlı döneminde geçmiş olması hasebiyle dönem bakımından kesin olarak tefrik edilemeyecek olan eserleri de konumuzun kapsamı dışında bırakmanın uygun düşmeyeceği kanaatindeyiz. Yine İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun 1934 yılında İstanbul'da neşredilen *San'at* isimli eserine bu kapsamda yer verilebilir. Bu kitabın 84-107. sayfeleri arasındaki *Türk Yazılarının Tedkikine Medhal* adlı çalışma, İslam yazı sanatının estetik hususiyetleri üzerinde durmaktadır. Aynı müellife ait *Türklerde Yazı San'atı* isimli eser, 1958 yılında Ankara'da, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları arasından çıkmıştır.

Bir hattatla ilgili ilk biyografik kitap sayılan ve Melek Celâl tarafından hazırlanan *Reisü'l-Hattatîn Kâmil Akdik* isimli eser, 1938'de İstanbul'da Kenan Basımevi tarafından basılmıştır. Kitapta Hattat Kâmil Akdik'in hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgilerden başka, eserlerinden örnekler de yer almaktadır. Melek Celâl'in bir diğer biyografik çalışması *Şeyh Hamdullah* adlı (Kenan Matbaası, İstanbul, 1948) eserdir. Kitapta Hattat Şeyh Hamdullah'ın hayatı hakkında bilgiler ve muhtelif yazılarından örnekler mevcuttur.

Türk-İslam sanatlarıyla ilgili çok önemli araştırmaları ve çok sayıda yayını bulunan Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in (ö. 1406/1986) çalışmaları da hat sanatı tarihi bakımından oldukça büyük önem taşımaktadır. 50 San'at Sever serisi içerisinde müstakil fasiküller hâlinde yayınladığı ve önemli hattatların hayatları, şahsiyetleri ile muhtasar bilgiler, aynı zamanda sanat eserlerinden örnekler ihtiva eden makaleleri, kayda değer bir hizmettir. (Resim 6) Tıp tarihçisi, Doktor Süheyl Ünver'in *Hekimbaşı ve Hattat Kâtibzâde Mehmed Refî', Hayatı ve Eserleri* adlı kitabı, 1950 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Bu kitapta Hekimbaşı'nın hayatı ve tıp tarihi bakımından önemi anlatıldıktan sonra Yazı Sanatımızda Kâtibzâde başlığıyla onun hattatlık yönü incelenmiştir. Çok yönlü bir zat olan Kâtibzâde'nin şairliği üzerinde de durulmuştur. Yine Süheyl Ünver'e ait olan *Türk Yazı Çeşitleri ve Fâideli Bazı Bilgiler* adlı eser, Yeni Laboratuvar Yayınları arasından 1953 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Bu kitapta, hat sanatı tarihi ve başlıca Türk hattatlarının kısa şecereleri ile yazı çeşitlerine temas edilmiştir. Bazı yazı örnekleri de mevcuttur.

Nurullah Tilgen tarafından hazırlanan ve İstanbul'da 1950 yılında basılan *Eyüblü Hattatlar* isimli eser, Eyüp'te yetişen ve yaşayan hattatların biyografileri ile yazılarından örnekler vermektedir. Kitap daha sonra tekrar yayımlanmıştır.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal (ö. 1957) tarafından hazırlanan ve MEB Yayınları tarafından 1955 ve 1970 yıllarında neşredilen *Son Hattatlar* isimli eser, Cumhuriyet'ten sonra hat sanatıyla alakalı olarak neşredilmiş en kapsamlı ve hacimli ilk eser sayılabilir. (Resim 7) Kitap, yazı çeşitlerindeki maharetlerine göre tasnif ederek hattatların hayatları, şahsiyetleri ve sanatları hakkında malumat ihtiva etmektedir. İbnülemin'in, bilhassa zamanında yaşayan hattatlardan kendi hayat hikâyelerini ve bazı eserlerini bizzat toplayarak ayrıca birtakım hatıralarıyla da zenginleştirerek ortaya çıkarmış olduğu mühim bir çalışmadır. Mümkün olduğunca hattatların birer fotoğrafına ve yazı örneğine yer verilmiş; zaman zaman en hususi vasıflarına varıncaya kadar müellifin üslubuyla kitaba alınmıştır. Buna ilaveten bazı hattatlara yönelik tenkitlerden yahut hicviyelerden kaçınılmamıştır. Yazı çeşidine göre ve alfabetik sırayla hattatlara yer verilen eser, Tuhfe-i Hattatîn'i tamamlayıcı mahiyettedir ve 837 sahifedir. Yakın tarihlerde yeni bir baskısı yapılmamıştır.

Ekrem Hakkı Ayverdi'nin (ö. 1404/1984) hazırladığı *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı* adlı eser, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı arasından 1953 yılında çıkmıştır. Kitapta, Fatih dönemindeki hattatlar ile hat sanatından bahsedilmekte ve bilhassa eserleri mevcut olan hattatların biyografileri, yazılarının özellikleri ve yazı örnekleri üzerinde durulmuş olup, diğer hattatlardan da kısmen söz edilmiştir. On üç hattatın yazıları mukayeseli bir şekilde tahlil edilmiştir.

Mahmud Bedreddin Yazır tarafından yazılıp M. Uğur Derman tarafından neşre hazırlanan, 1972 ve 1974 yıllarında ilk olarak Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları arasından

çıkan *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyeti'nde Kalem Güzeli* adlı üç ciltlik eser, hat sanatı bakımından çok büyük ehemmiyeti haiz bir çalışmadır. Kitapta genel manada yazı, Arap yazısı ve İslam yazısına geçiş konularında etraflı malumat verilmiş ve hattatlıkla, hat sanatıyla ilgili muhtelif konular tafsilatlı olarak incelenmiştir. Harflerin bünyeleriyle alakalı örnekler, yazıyla ve harflerle ilgili pek çok ıstılahî kavram, teknik tabir, malzeme vs. hususlara yer verilmiştir. Kitap, hat sanatıyla ilgilenenler ve hattatlar için bir başucu kaynağı olma vasfındadır. Yakın tarihlerde bu eserin de yeni bir baskısı maalesef yapılmamıştır; ancak konuyla ilgili birtakım hazırlıkların olduğu bilinmektedir.

Hat sanatıyla ilgili başlıca Osmanlı kaynakları ve Osmanlı'dan günümüze köprü mahiyetinde sayılan kaynaklar, genel olarak yukarıda sıralanan ve muhteviyatı hakkında kısa izahat yapılmış olan kaynaklardır. Ali Haydar Bayat'ın hazırladığı ve genişletilmiş baskılarının yapıldığı *Açıklamalı Hüsn-i Hat Bibliyografyası* adlı kitap, hat sanatıyla ilgili olarak Türkçe, İngilizce, Arapça başta olmak üzere binlerce yayına yer veren ve bu konuyla ilgili şu ana kadarki en kapsamlı tek eser olma hüviyetine sahip bir başvuru kaynağıdır. Son baskıları IRCICA tarafından yapılan kitapta hat sanatıyla ilgili yazmalar, kitaplar, makaleler, kitaplardaki hatla ilgili bölümler, dış ülkelerdeki yayınlar sıralanmıştır. Toplam dörtbine yakın bibliyografya maddesi mevcuttur. Kitap, bilhassa araştırmacılar ve akademisyenler bir başucu kaynağı mahiyetindedir.

Son yıllarda genel olarak gelenekli sanatlarımıza, hususen de hat sanatına olan alakanın çoğalmasıyla birlikte, bu konularla ilgili yayınlar oldukça artmıştır. Gelişen tekniklerle birlikte yayınların kalitesi de eskiye nazaran fevkalade niteliktedir. Hem hat eserlerinin hem tezhibin orijinal renklerine sadık kalınarak hatta altın tonu dahi tutturularak en iyi kağıtlara baskılar yapılmakta, cazip ciltlerle takdim edilmektedir. Gerek özel yayınevlerinin gerekse kamu kurumlarının güzel sanatlarla ve hat sanatıyla ilgili yayınlarının sayısı hızla artmaktadır. Sergi, sempozyum, bienal, yarışma gibi faaliyetlerin katalog ve kitapları da aksatılmaksızın yayımlanmakta; böylelikle zengin bir literatüre kavuşma imkânı elde edilmektedir. Müze veya müzayede katalogları ile Belediyeler tarafından açılmış olan Meslek Edindirme Kursları katalogları ile buroşürleri de bu kapsamda zikredilmelidir.

Hat sanatı sahasında önemli çalışmalara imza atan akademisyen, araştırmacı ve hattatların neşrettikleri kitap ve kataloglar üzerinde ayrıca durulması gerekmektedir. Prof. Dr. Ali Alparslan, Prof. M. Uğur Derman, Prof. Dr. Muhittin Serin, Hattat Mehmed Özçay gibi isimlerin, yapmış oldukları yayınlarla ve araştırmalarıyla bu sahaya önemli hizmetleri olmuştur.

Üniversitelerin ilgili bölümlerinde yapılan hat sanatıyla alakalı lisansüstü çalışmalarla, muhtelif bilimsel dergilerde yayımlanan makalelerin de zamanla kaliteli bir şekilde kitaplaşması ve daha önce ele alınmamış yeni, orijinal araştırmaların yapılması, gün yüzüne çıkmamış eserlerin yayımlanması da bir zarurettir.

4. Sonuç

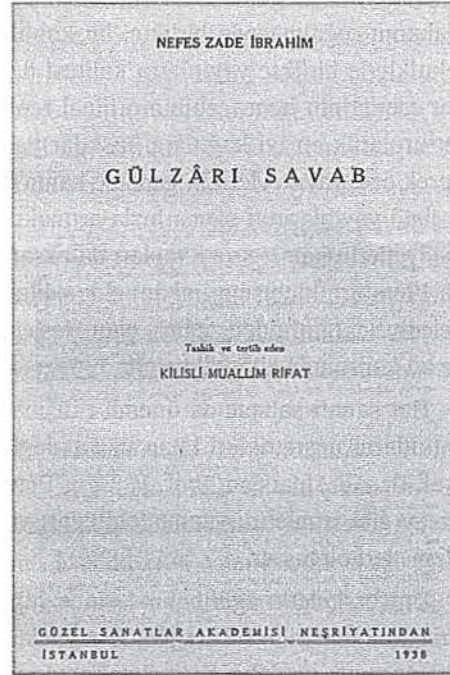
Sonuç olarak; Osmanlı döneminde basılıp daha sonra yayımlanmamış olan eserlerin ve Cumhuriyet'in ilk yarısında basılıp günümüzde mevcudu bulunmayan kitapların yeniden ve gözden geçirilerek neşredilmesine büyük ihtiyaç vardır. Hat sanatıyla ilgili yüksek lisans ve doktora tezlerinin gözden geçirilerek yayımlanması, yabancı dillerde yazılmış olan kitap ve makalelerin Türkçe'ye çevrilerek yayımlanması da bir zaruret hâlini almıştır. Buna ilâveten, bilhassa İslam ülkeleri dışındaki ülkelere İslam sanatlarının ve hat sanatının daha doğru ve daha güzel bir şekilde tanıtılması için en güzel eserlerden örneklerin en kaliteli baskılarla sunulduğu yabancı dilde yeni yayınlara ihtiyaç vardır. Bütün bu çalışmaların gerçekleşebilmesi için, sanatın sadece pratiğiyle iştigal eden sanatkârlardan başka, nazariyatıyla ilgilenen ve iyi seviyede yabancı dil bilen araştırmacı sanatkârlara da çok büyük ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKLAR

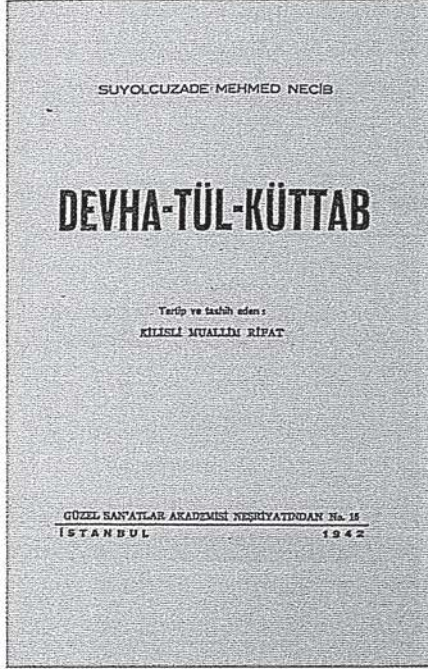
Bayat, Ali Haydar (2003), Açıklamalı Hüsn-i Hat Bibliyografyası, İstanbul
Serin, Muhittin (1999), Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar, İstanbul

Resim 1

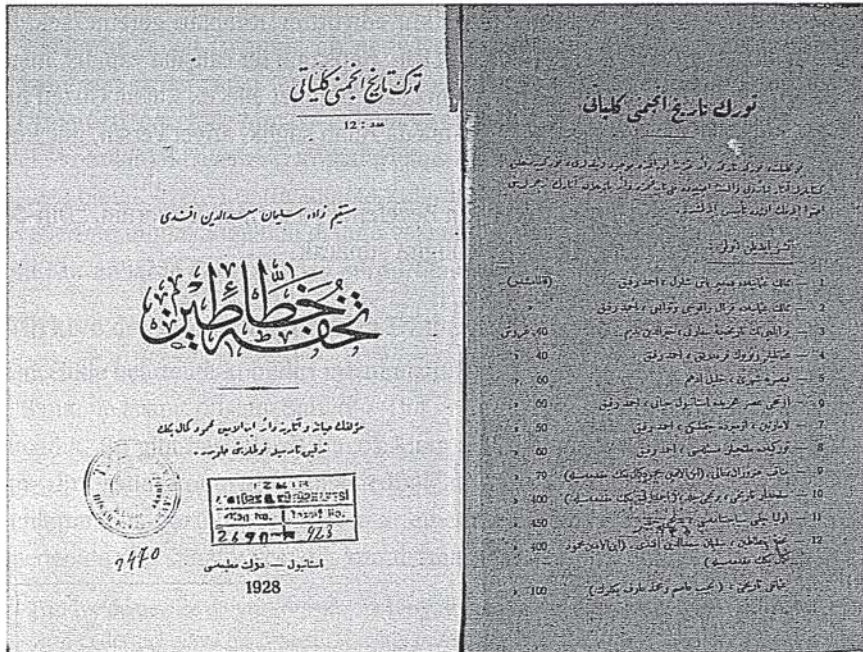
Resim 2

Resim 3

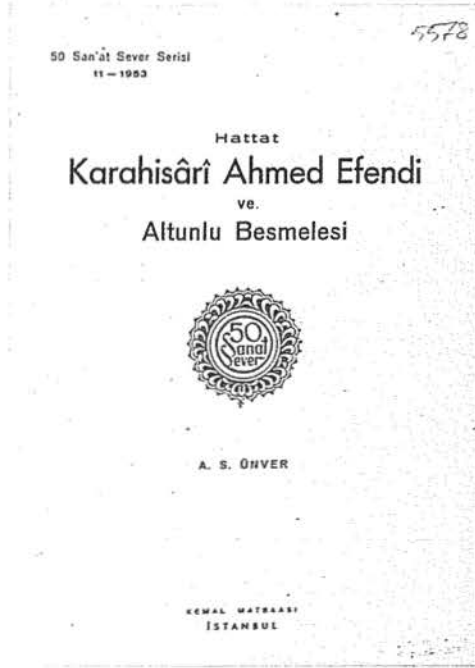

Resim 4

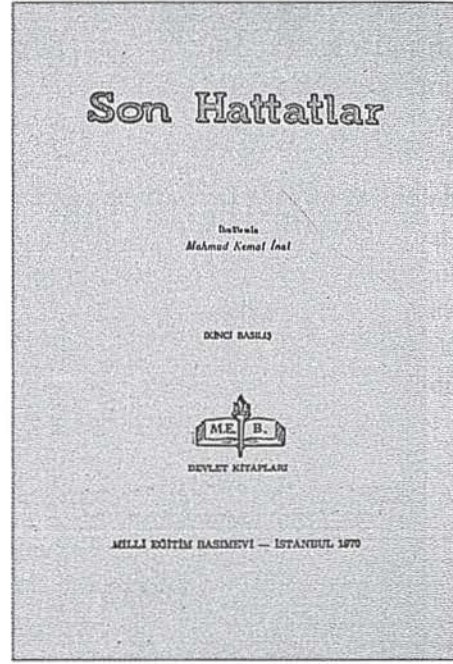

Resim 5

VI. Dinî Yayınlar Kongresi

Resim 6

Resim 7

Oturum Başkanı: Fatih hocamıza teşekkür ediyorum. Kitapları göremezsek de en azından kapakları görme imkânı oldu bizim için. Kapsamlı bir çalışma yapmış. İnşallah Kalem Güzeli'yle ilgili de görüştük hocam inşallah himmet edecek Kalem Güzeli'ni yeniden basacağız, ilaveleriyle beraber. Hocama da Allah sağlık, afiyet versin, güç kuvvet versin diyorum.

Ben hemen sözü Yusuf Turan Günaydın Beyefendi'ye vermek istiyorum. "Din-Sanat Estetik Konulu Dergiler"le ilgili bizlere tebliğini sunacak.

Buyurun.